

Aydın Mədətoğlu Qasımlı

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

(əvvəli ötən sayımızda)

Unutmaq olmaz ki, həm də tarixi hadisələr "olsaydı"ya görə deyil, "oldu"ya görə müəyyənləşdiyindən kimin haqlı və ya haqsız olduğunu irəli sürməyin heç bir dəyəri yoxdur. Fakt budur ki, Osmanlı İmperatorluğu I Dünya savaşına girdi və bu savaştan məğlub çıxdı.

19 oktyabr 1918-ci ildə Tələt Paşanın baş nazirlikdən istefası ilə Nazirlər Kabinetini buraxması, Ənvər Paşa və Camal Paşanın da hakimiyyətdən çəkilməsi ilə

"İttihad və Tərəqqi Cəmiyyəti"nin hakimiyyəti sona çatmış oldu. 1 noyabr 1918-ci ildə çağırılan fəvqaladə qurultayda təşkilatın adı dəyişdirilərək "Təcəddüd Partiyası" adı almış, Ənvər Paşa, Tələt Paşa və Camal Paşa isə təşkilat yetkililərinin xahişi ilə ölkəni tərk etməyə məcbur olmuşlar. Tələt Paşa Almaniyada, Camal Paşa isə Tiflisdə erməni terroristləri tərəfindən xaincəsinə qətlə yetirilmişdir.

Ruhları şad olsun! Amin.

Ənvər Paşa əmisi Xəlil Paşa və qardaşı Nuru Paşanın əmrində olan Qafqaz İslam Ordusuna rəhbərlik etmək üçün kiçik bir yelkənli qayıqla Kırırma yola düşmüş, lakin güclü fırtınaya düşərək ağır xəstələnmiş və çətinliklə Türkiyəyə qayıda bilmişdir. Daha sonra Berlində gedərək Tələt Paşa ilə birlikdə təkrar fəaliyyətə başlamış, ingilislərə qarşı bütün İslam aləmini ayağa qaldırmağa çalışmış, hətta bu məqsəd üçün bolşevik Rusiyası ilə təmaslarda bulunmuş, Mehmet Ali Sami saxta adı ilə Moskvaya gedərək tutulmuşdur. İki ay Kaunas həbsxanasında saxlandıqdan sonra təkrar Berlində qayıtmış, yenidən alman adı ilə Moskvaya yola çıxmış, fəqət həbs edilərək Riqa həbsxanasına salınmışdır. Həbsxanadan bir kommunist alman yehudisi kimi sərbəst buraxılmış, nəhayət

1920-ci ilin avqust ayının əvvəllərində üçüncü dəfə Berlində Moskvaya çatmağa müvəffəq olmuşdu. Moskvada yüksək səviyyədə qarşılanan Ənvər Paşa o dövr bolşevik Rusiyasının məşhur xarici işlər naziri Çiçerin, dövlət yetkililəri Radek, Zinoyev, Trotski və Leninlə görüşmüş, on-

Azərbaycanın xilaskarı, Ulu Turan Şəhidi Vitse-Generalisimus Ənvər Paşa

Daha sonra İsveçrəyə gedən Ənvər Paşa Haqqı Paşa ilə görüşərək Rusiyadan Anadoluya hərbi yardım göstərmək üçün bir gizli təşkilat yaratmış, Ankaraya yunanların hücumu başlayanda o, digər ittihatçılarla birlikdə Anadoluya getmək üçün Batuma gəlmiş, lakin Türklərin "Sakarya zəfəri" onu planlarını dəyişməyə məcbur etmişdi. Əvvəl Bakıya, Tiflisə, oradan da Ağşad və Mərvə gedən Ənvər Paşa 1921-ci ilin oktyabr ayında Buxaraya çatmış, 8 noyabrda Türküstandakı Türk zabitləri ilə yoluna davam edərək 19 noyabrda Ağşadla, 21 noyabrda Başqardağ qışlağına, 24 noyabrda Qurqantəpəyə ulaşmış, burada bolşevik yönü Lakay Türklərindən olan İbrahim bəy tərəfindən "saxta Ənvər Paşa-deyə tutulub həbsə salınmış,

Xoş gəlişlər ola, qəhrəman Ənvər Paşa!

Əsgərin, Millətin, Bayrağınla cox yaşa!

Arş irəli, arş irəli!

Dönməz geri, dönməz geri

Türkün əsgəri!

Sağdan sola, soldan sağa

Al da Bayrağın,

Düşməni üstünə!

Cəbhədə mitralyoz (pulemyot) ayna kimi parlıyor,

Türküstan Türkləri Bayraq açmış, beklıyor.

Arş irəli, arş irəli!

Dönməz geri, dönməz geri

Türkün əsgəri!

Sağdan sola, soldan sağa

Al da Bayrağın,

Düşməni üstünə!

Bu əzəmətli marş Ənvər Paşa

Türküstanı getdiyi zaman orada-

Ənvər Paşa şəhid olduqdan sonra rus hissə komandiri Kulikov tərəfindən əşyaları Daşkəndə, oradan da sonralar Moskva hərbi muzeyinə göndərilmişdi. Cənazəsi Abidərya kəndində torpağa tapşırılmış, nəhayət, 1996-cı ildə əziz cənazəsi vətəni Türkiyəyə gətirilmiş və "Hürriyyət Təpəsi"ndə şanlı Türk Bayrağı altında dəfn edilmişdir.

"I Dünya müharibəsinin Osmanlı-Türk ordularının "Baş komandan Vəkili" və Türkiyənin "Bir nömrəli adamı" olan Ənvər Paşanın "Turan Ölkəsi"ndə, "Turançılıq ideyası" uğrunda canını" fəda etməsi onun bu məfkurəyə candan bağlı qaldığının açıq bir ifadəsidir" (Kurat, göstərilən əsəri, səh.517).

Ənvər Paşanın öndərliyi ilə Osmanlı-Türk ordusunun Azərbaycan və Dağıstanda, özünün

4 avqust 1922-ci ildə qərargahda keçirilən Qurban bayramı şənliyində Ənvər Paşa zabit və əsgərləri ilə bayramlaşarkən ani bir rus basqınına uğramış, Çeqan təpəsindəki üzbuüz döyüşdə şəhid olmuşdur. Ənvər Paşanın yavəri Muhiddin Bəyin yazdığına görə, Ənvər Paşa Buxaradan ayrılarkən bu sözləri söylədi:

"Türküstan üçün mücadilə lazım. Zətən haqq olan ölümdən qorxarsansa, köpək kimi yaşamağı və sonda da köpək kimi ölməyi qəbul edərsən. Həm keçmişimizin, həm də gələcəyimizin lənətlərinə uğramış olarız. Halbuki qurtuluş üçün ölməyi gözə alarsaq, bizdən sonrakıların hür və bəxtiyar olmasını təmin etmiş oluruq"

lardan Anadolu istiqlal hərəkatına silah yardımı göstərmələrinə söz almışdı. Buna baxmayaraq, Ənvər Paşanın bu fəaliyyəti Türkiyədə "Anadolu hərəkatına əl qoyma" kimi qiymətləndirildiyindən, o, vaxtilə tabeliyində olmuş Mustafa Kamal Paşaya uzun bir məktub yazaraq öz fəaliyyəti haqqındakı şikayətlərə və "Anadolu hərəkatına əl qoyma" iddialarına qarşı çıxmışdı.

Ənvər Paşa 1-8 sentyabr 1920-ci ildə Bakıda keçirilən Şərq Xalqları Qurultayında belə Türkiyə təmsilçisi kimi deyil (Türkiyə təmsilçisi başqa şəxs idi – A.M.), Litva, Tunis, Əlcəzair və Fas təmsilçisi kimi iştirak etmiş, lakin Sovetlərin Mustafa Kamal Paşa (Atatürk), Mazandarani Rza (sonrakı Rza şah – A.M.), Çan-Kay-Şi (Tayvanlı) və Əmənullah xan (Əfqanıstan) kimi tərəfsiz liderləri dəstəkləmə qərarı onun işini zorlaşdırmış, ona görə də Ənvər Paşa yenidən Almaniyaya qayıtmışdı.

1922-ci ilin fevral ayının sonlarında əsirlikdən qurtularaq ruslara qarşı savaşa Basmaçılar təşkilatlandırmaq üçün yenidən Düşənbə yaxınlığındakı qışlaqlara getmişdir. 24 iyul 1922-ci ildə bolşeviklərin Düşənbəni alması ilə geri çəkilərək Satılmış Qışlağına, buradan da Belcuvan bölgəsindəki Abidərya kəndinə gələrək son qərargahını burada qurmuş, Türküstanın azadlığı uğrunda açıq mübarizəyə başlamışdı. Buradan o, bir çox Türküstün, Başqurdistan, Qazaxıstan nümayəndələri ilə görüşüb məsləhətləşmiş, məşhur Zəki Vəlidovla (Zəki Vəli Toğan – A.M.) da burada tanış olmuşdu" (Seçmələr bizimdir – A.M. Bax: Zəki Vəli Toğan, Xatirələr, İstanbul 1969, səh.384-459).

Ənvər Paşanın Türküstanı gəlişi Türküstan əhalisi tərəfindən sevinclə qarşılanmış, şənində mahınlı, marşlar qoşulmuşdur. Bu məşhur marş o dövrdən günümüzə qədər yaşamaqdadır:

ki Türklərin birlikdə səsləndikləri, dalğa-dalğa yayılaraq Türküstan səmalarındakı illərcə əks-səda verib günümüzə qədər söylənərək gələn xoş bir nəğmədir.

4 avqust 1922-ci ildə qərargahda keçirilən Qurban bayramı şənliyində Ənvər Paşa zabit və əsgərləri ilə bayramlaşarkən ani bir rus basqınına uğramış, Çeqan təpəsindəki üzbuüz döyüşdə şəhid olmuşdur. Ənvər Paşanın yavəri Muhiddin Bəyin yazdığına görə, Ənvər Paşa Buxaradan ayrılarkən bu sözləri söylədi: "Türküstan üçün mücadilə lazım. Zətən haqq olan ölümdən qorxarsansa, köpək kimi yaşamağı və sonda da köpək kimi ölməyi qəbul edərsən. Həm keçmişimizin, həm də gələcəyimizin lənətlərinə uğramış olarız. Halbuki qurtuluş üçün ölməyi gözə alarsaq, bizdən sonrakıların hür və bəxtiyar olmasını təmin etmiş oluruq" (Bax: Zəki Vəli Toğan, Xatirələr, səh. 395). Bütün bunlar tarixdə məşhur Çuçi Xaqanın nitqini xatırladır.

şəxsən iştirakı ilə Türküstanda istiqlal uğrunda apardıqları çətin və qanlı savaşı Türk şəhidlərinin əziz xatirəsi həm Azərbaycan, həm Dağıstan və həm də Anadoluda daima yad edilmiş, "Türk Mehmetçikləri"ne türbələr yapılmış, onların məzarları ziyarətqah olmuş, unudulmaz xatirələri nəsil-dən-nəslə ötürülərək əbədlilik qazanmışdır. Bugünkü Türk Respublikaları, Muxtar qurumları öz mövcudluqlarını qoruyub saxlamaqla bu yolda şəhid olanlara borcludur. Ruhları şad olsun!

Turan sevdalısı, cild-cild əsərlərə, romanlara sığmayan əzəmətli, vüqarlı, böyük Türk hərbi dühasının – vitse-generalisimus Ənvər Paşanın, müəzzəm "Macərələr dövrü"ün bu dahi "Macərələri"sinin həyat və fəaliyyətini, onun Türk dünyasına nələri bəxş etdiyini işıqlandırmaq, onun bü-töv bir portretini yaratmaq, ona öz layiqli qiymətini verməyin artıq vaxtı çatıb.

Ruhu şad olsun! Amin.